

ЖИТОМИРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРОЕКОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

М. Ф. Плотнікова

**РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ
ТЕРИТОРІЙ:
БАГАТОФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД**

Монографія

Київ
Видавництво Ліра-К
2019

УДК 332.1:911.374.8
П58

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського національного агроекологічного університету,
протокол № 6 від 30 січня 2019 р.*

Рецензенти:

Росоха В. В., доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації менеджменту, публічного управління та адміністрування ННЦ «Інститут аграрної економіки» НААН України;

Саблук П. Т., доктор економічних наук, професор, академік-секретар Відділення аграрної економіки і продовольства НААН;

Терещенко В. К., доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки праці та соціального розвитку Національного університету біоресурсів і природокористування України, академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України.

Плотнікова М. Ф.

П58 Розвиток сільських територій: багатофункціональний підхід : монографія. – Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. – 268 с.

ISBN 978-617-7748-36-5

У монографії досліджено суть та детермінанти розвитку сільських територій. Встановлені закономірності та тенденції прояву глобалізації та локалізації в суспільному секторі. Визначено методичний інструментарій оцінки рівня розвитку сільських територій. Розкриті особливості механізму регулювання розвитку сільських територій на локальному, національному, міжнаціональному та наднаціональному рівнях. Досліджені сучасні організаційно-структурні тенденції сільського розвитку в контексті формування креативної інноваційно-знансвоорієнтованої суспільно-економічної системи, що базується на засадах партнерства та кооперації. Представлено пропозиції щодо стратегічних напрямів стимулювання розвитку сільських територій у суспільному секторі України.

Видання розраховане на науковців, фахівців аграрної сфери, спеціалістів сфери державного управління, місцевого самоврядування, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами та перспективами розвитку сільських територій.

УДК 332.1:911.374.8

ISBN 978-617-7748-36-5

© М. Ф. Плотнікова, 2019
© Видавництво Ліра-К, 2019

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

- ДГ – домашні господарства населення;
- ОСГ – особисті селянські господарства;
- РС – Родова садиба;
- РП – Родове поселення;
- ТГ – територіальна громада;
- ОТГ – об'єднана територіальна громада,
- БРСТ – багатофункціональний розвиток сільських територій.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	12
1.1. Економічна сутність та визначальні дефініції розвитку сільських територій	12
1.2. Еволюційні зміни теорій розвитку сільських територій	30
1.3. Сучасна парадигма розвитку сільських територій.....	40
1.4. Глобальні та національні детермінанти розвитку сільських територій	46
1.5. Системно-синергетичні засади розвитку сільських територій в умовах децентралізації управління.....	55
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ БАГАТОФУНКЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	61
2.1. Проблеми інтерпретації багатофункціонального розвитку сільських територій	61
2.2. Критерії та індикатори ефективності розвитку сільських територій	65
2.3. Методологія оцінки конкурентоспроможності розвитку сільських територій	73
2.4. Методологія оцінки інвестиційної привабливості розвитку сільських територій	79
2.5. Методологія визначення соціо-еколого-економічного потенціалу розвитку сільських територій.....	83
РОЗДІЛ 3. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПРОБЛЕМ ТА ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	89
3.1. Зарубіжний досвід та моделі розвитку сільських територій.....	89
3.2. Проблеми розвитку сільських територій України	93
3.3. Асиметрії та диспропорції соціально-економічного розвитку сільських територій	100
3.4. Причини виникнення та феномен родових садіб і родових поселень.....	107
3.5. Наслідки та організаційно-економічні механізми функціонування «Родових поселень».....	113
РОЗДІЛ 4. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	122
4.1. Інституційні основи розвитку сільських територій	122
4.2. Досвід зворотної урбанізації як напрям вирішення соціально-економічних проблем	131
4.3. Екологічні рухи та розвиток родових поселень як відповідь на виклик суспільства.....	141
4.4. Публічне управління як система оптимізації суспільних відносин на сільських територіях.....	152
ПІСЛЯМОВА.....	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	165
ДОДАТКИ.....	172

ПЕРЕДМОВА

Багаті українські чорноземи і вигідне географічне розташування створюють для України прекрасні потенціальні можливості розвитку потужного сільськогосподарського сектора. Майже 8–9 процентів світових запасів чорнозему створюють, разом зі сприятливими умовами, міцний фундамент для розвитку сільськогосподарського виробництва, в тому числі рослинництва, тваринництва і переробних галузей харчової промисловості. Завдяки цьому Україна за останні 10–15 років істотно збільшила виробництво сільськогосподарської продукції і експорт зерна та продуктів переробки соняшнику (олії, маргарину).

Слід відмітити, що, за значного підвищення виробництва зерна та технічних культур, для виробництва яких необхідні великі площі землі, незначний прогрес досягнуто в налагодженні процесу переробки і глибокої переробки сільськогосподарської продукції та виробництві продовольчих товарів з високою доданою вартістю. Але, крім виробництва сільськогосподарської продукції, сільські території не розглядаються як потенціальний плацдарм для багатофункціонального розвитку. І якщо правильно вибудувати політику підготовки, організації та реалізації багатофункціонального розвитку сільських територій, то сільськогосподарське виробництво на даній території буде виглядати, за обсягами реалізації, як підсобне господарство. Потрібно врахувати, що, для успішного запуску в дію цієї схеми, потрібно певним чином організувати реалізацію кожної з трьох складових (підготовка, організація, реалізація).

1. **Підготовка** – забезпечення території якісним людським ресурсом, який хоче і може організувати багатофункціональне виробництво, ефективно і на перспективу. Крім того, цей людський ресурс апріорі повинен позитивно вплинути на демографічну ситуацію на території і не тільки кількісно, а і якісно. Єдиний самодостатній, здатний до саморозвитку варіант, який вже виявив себе на сільських територіях у цьому плані – це родові поселення. При тому що вони виникають, долаючи масу бюрократичних перепон – кількість їх має тенденцію до збільшення. Це означає, що в суспільстві відбуваються, ще не досліджені наукою і не сприйняті владними структурами усіх рівнів і основною масою населення нові форми організації населених пунктів на сільських територіях, перспективні для країни. Ці процеси мають тенденцію до поступального розвитку та позитивного якісного впливу на розвиток сільських територій. А якщо територіальні громади створять сприятливі умови з інформування про вільні землі, які є можливість надати під родові садиби, що максимально сприятиме швидкому оформленню земельної ділянки, то процеси ці пришвидшаться. Виграє, в цьому плані, та територія, яка першою створить сприятливі умови для організації і облаштування родових садиб та родових поселень, абсорбуючи до себе добровольців-поселенців з міст, які хочуть і можуть жити і творити по-новому.

2. Організація – правильна, взаємопов'язана структурна побудова багатофункціональних виробництв і обслуговуючих структур. Сільсько-господарська продукція виробляється з розрахунку, щоб її можна було б переробити на цій же території, а продукти переробки потрапляли у власну торговельну мережу (не обов'язково на власній території) або у власну тваринницьку галузь. Продукція тваринництва, пройшовши переробку на цій же території, потрапляє до кінцевого споживача через торговельну мережу підприємств цієї території. Можливі і бажані варіанти глибокої переробки сільськогосподарської продукції (соя – переробка: шрот на годівлю в тваринництво – масло сої на виробництво біодизеля – переробка тваринницької продукції і її реалізація через свою торговельну мережу). Крім переробки сільськогосподарської продукції, за рахунок проживання на території (в основному в родових поселеннях) спеціалістів і фахівців багатьох професій, виникають умови, в першу чергу, за рахунок наявності відповідних кадрів, створення виробництв і надання послуг у сферах, не пов'язаних із сільським господарством. І саме ці напрямки можуть грати вирішальну роль у питаннях зайнятості населення, самозабезпечення, самодостатності даних територій.

3. Реалізація – все виробництво і надання послуг максимально орієнтувати на вихід зі своєю продукцією до кінцевого споживача через свою торговельну мережу, а надання послуг здійснювати через спеціалізовані місцеві підприємства і організації. Таким чином, добавлена вартість від виробництва, переробки і реалізації через свою торговельну мережу буде залишатися на території. Це створюватиме умови для вирішення соціально-економічних питань і швидкого розвитку відповідних територій.

Розглядаючи будь-яку тему, що ставить перед собою мету дослідження розвитку суспільства, слід зважувати на те, наскільки ефективно вона буде впливати на позитивні зміни в свідомості населення, вирішення соціально-економічних і екологічних питань життя людей. Стан розвитку будь-якої країни слід розпочинати, в першу чергу, з аналізу демографічної ситуації. І якщо всі показники демографічного стану країни мають позитивну динаміку, наприклад, народжуваність збільшується, смертність зменшується (в динаміці), чисельність корінної національності зростає тощо, в такому разі можна говорити про позитивний розвиток і перспективу країни. Але позитивні показники економічного розвитку не завжди гарантують успішне майбутнє країни. Адже, наприклад, за позитивних показників економічного розвитку країн Західної Європи, деякі показники, такі як народжуваність, в тому числі серед корінної національності, доля корінного в загальній кількості населення країни мають у цих країнах негативні тенденції до стійкого зменшення. Якщо екстраполювати ці тенденції в часі (середньорічні темпи зменшення), неважко прийти до висновку, що, з часом, це може привести до ситуації, коли корінне населення буде в меншості у власній країні.

Аналізуючи ситуацію в українському суспільстві в цілому, очевидно слід розпочати з того, що демографічна ситуація має негативні тенденції. Так, за статистичними даними, в 1991 році населення України становило 52 млн осіб, а на 1.01.2017 року – 42 млн осіб. Як бачимо, за 26 років незалежності населення України зменшилося на 10 млн осіб. Тобто, щорічне зменшення становило 385 тис. осіб. А це означає, що кожен рік у нас зникає населення обласного центру, трохи більшого ніж Вінниця. Для порівняння: людські втрати України на фронтах Другої Світової війни становили 2,5 млн осіб (Українська правда 7.05.2010 р.), або з врахуванням війни з Фінляндією – 416 тис осіб на рік. І це втрати у військових діях. А за роки незалежності, будуючи європейську державу з ринковою економікою, втрачаємо 385 тис. осіб на рік. Якщо така тенденція зберігатиметься, то через 100 років Україна дійде до нульової позначки в плані населення країни. А це всього чотири покоління. Є над чим задуматись українцям. Чому? І якщо такі щорічні втрати перевести у втрати ВВП, то ми побачимо, що, за рахунок втрати населення, ми недоотримаємо щорічно більше 20 млрд грн Але ці втрати здаються незначними у порівнянні з тим, скільки ВВП ми втрачаємо за рахунок виїзду за кордон працездатного, потенційно активного населення, яке шукає роботу там, тому що в Україні не можуть знайти достойну заробітну плату за свою працю, яка б могла вирішити усі питання життєдіяльності сім'ї. І кількість таких шукачів роботи за кордоном біля 5–7 млн осіб. Якщо взяти, що за даними статистики у 2017 році ВВП на душу населення в Україні був трохи більший 2 тис. доларів (найменший серед країн СНД), то втрати ВВП становлять біля 300 млрд гривень.

Нескладна арифметика, якщо застосувати екстраполяцію в часі, наведена вище, дає можливість зробити висновок, що такі тенденції нас не можуть влаштовувати. І це сказано дуже м'яко. А може потрібно подивитись на ці процеси з іншої точки зору? Як пише в своїй книзі «Доля України у світі керованого хаосу» М. І. Сенченко: «Ми можемо бачити майбутню Україну по-різному. І як соціалістичну, так і ліберальну. І як імперію, і як національну державу. Ми можемо бачити її екологічно чистою і соціально справедливою. Будь-якою. Ми всі різні і хочемо різного. Але, я впевнений, одне спільне, що нас всіх об'єднує – ми хочемо, щоб Україна БУЛА». А щоб змінити ситуацію, потрібно розуміти, які фактори призводять країну до такого стану і знаходити рішення, котрі б комплексно працювали на позитивні зміни в даній ситуації.

Зменшення населення, в першу чергу, залежить від рівня народжуваності, яка в 2015 році була менше смертності на 183 тис. осіб. На проблему народжуваності активно впливає економічний стан молодих батьків, безробіття, відсутність житла та інші чинники. Окремо слід виділити вплив на народжуваність ГМО продуктів, а також продуктів з системи супермаркетів, які не тільки вирощені за допомогою хімічних добрив, а й обробляються в процесі

виращування і зберігання хімічними засобами: гербіцидами, пестицидами і консервантами. Адаже з рівня знань студента-агронома відомо, що більшість гібридів не дають подальшого нормального потомства. Не говорячи про те, що вони приправлені, як відмічалось, гербіцидами і пестицидами. Покровителем ГМО у попередні десятиліття був впливовий приватний Фонд Рокфеллера. Домінуючі компанії у патентуванні насіння ГМО: Monsanto, «Дюпон», «Доу Кемікал» і пов'язаних з ним комплексу гербіцидів. Одним із результатів урбанізації, таким чином, є переважне споживання населенням продуктів харчування з супермаркетів. Про якість таких продуктів харчування і технології виробництва більшості сільськогосподарської продукції, яка є сировиною для їх виробництва, було сказано вище. В результаті ми маємо сім'ї, які не спроможні мати дітей, за станом здоров'я.

Одним із чинників здоров'я населення варто розглядати фактор репродуктивності нації. Цей фактор безпосередньо впливає на рівень народжуваності в Україні. Науковці у своїх дослідженнях відзначають, що частота безпліддя, яка становить від 10 до 20 процентів, може розглядатись як прямі репродуктивні втрати. Розглядаючи такі високі показники безпліддя в нашій країні і враховуючи думку населення, яке недооцінює належним чином цей фактор, напрошується логічний висновок про те, що вказана проблема (безпліддя) не набула широкої уваги в Україні і не пов'язується напряму з проблемою низької народжуваності серед українців. Така недооцінка проблеми, призводить до ігнорування необхідності вжиття ефективних заходів для вирішення і попередження проблеми з репродуктивним здоров'ям української сім'ї. Як свідчать науковці, некерованих процесів у Просторі не буває. Інший аксіоматичний підхід до вивчення будь-якого суспільного процесу проголошує: «Є бажання знайти причини і вирішення негативного процесу – знайдіть відповідь на питання – кому це вигідно». Це означає те, що комусь вигідно, щоб територія України звільнилася від українців. Але залишимо це питання відкритим і перейдемо до розгляду інших складових демографічних проблем українського суспільства. Дослідження демографічної ситуації в Україні показали, що впливовими факторами на зменшення населення є також наступні:

1. Низький рівень життя населення. Можна наводити дуже багато напрямків, за якими планомірно зменшується рівень життя населення, але наведемо лише деякі основні:

- кредити МВФ, які надаються за умови заморожування заробітних плат і пенсій. Але, разом з тим, вимагається підняття тарифів ЖКГ до рівня європейських;

- збільшення рівня безробіття за рахунок викупу, зупинки під виглядом банкрутств і вирізання на металолом промислових підприємств.

2. Крім ГМО та забруднення продуктів харчування і води такими хімічними речовинами як гербіциди, пестициди і консерванти, на

підвищення рівня смертності впливає і рівень медичного обслуговування населення. Такий, можна сказати, замкнений комплекс: фармацевтичні виробники (вітчизняні і зарубіжні) – медична система – система реалізації ліків (аптеки) та медичних послуг є системою, на яку пересічна людина не може впливати ніяким чином. Тому за постійного росту цін у медичній сфері людина має все менше шансів на те, щоб вилікуватись і, таким чином стає черговим кандидатом на збільшення рівня смертності в Україні.

3. Соціальна політика. Є така народна мудрість: «Хто думає на рік наперед – сіє пшеницю, хто думає на десять років наперед – садить сад, а хто думає про вічність – виховує дітей».

Якщо ми подивимося на політику, яка реалізується в нашій країні у сфері освіти, то повинні відмітити, що і середня школа, і ВНЗ мають такий рівень оплати праці вчителів і викладачів, який не зацікавлює якісні кадри освітян триматися за цю роботу і надавати якісні освітні послуги. Тому якість викладання в середніх школах недостатня, але потім батьки наймають цих же вчителів (вже на платній основі) в якості репетиторів, щоб все-таки підготувати своїх дітей до закінчення школи та здачі ЗНО. Така ж історія і в ВНЗ, викладачі яких часто залишають роботу через низьку заробітну плату та йдуть шукати більш достойну роботу. А фінансування ВНЗ з року в рік зменшується. Такий низький рівень уваги до освітянських педагогічних кадрів призводить до того, що діти отримують недостатній рівень освіти і виховання. А за недостатнім рівнем виховання з'являється не завжди правильна поведінка в суспільному житті. І молодь, в багатьох випадках, звертає на дорогу зловживання алкоголю, наркотиків, азартних ігор. Звісно, якби в освітній сфері був достойний рівень оплати праці учителів середніх шкіл та викладачів ВНЗ, то на цю роботу йшли б більш відповідальні та талановиті спеціалісти і, відповідно, були б більш якісні результати морально-психологічної і освітньої підготовки молоді. І набагато менше молоді поповнювало б ряди алко- і наркозалежних людей, які, як правило, часто хворіють і рано ідуть з життя.

Такий наче простий механізм: виплата недостойної заробітної плати лікарям і педагогам, обертається для суспільства величезними втратами для країни як в плані боротьби з негативними явищами, так і витратами на лікування великої кількості хворих певними хворобами людей, а також скороченням віку життя населення України.

Економічні та житлові проблеми є одними з головних причин, які змушують молодь відмовлятися від «вчасного» створення сім'ї. Наукові дослідження показують, що 80% молодих пар віддають перевагу створенню спочатку належного рівня життя, а потім – мати більше ніж одну дитину, 2/3 молодих сімей надають перевагу отриманню житла, а потім народженню дітей. Загальний негативний стан екології в містах, а

70% населення проживає саме там, де проблеми загазованості, забруднення питної води і необхідних продуктів харчування, досягли критичних позначок та призводять до великої кількості хвороб населення.

Чи можна якось зарадити переліченим проблемам? Можна. І деякі країни заборонили виробництво продуктів харчування з ГМО сировини. Українські ґрунти ще не зовсім загублені застосуванням хімічних препаратів, і за відповідної політики наших владних структур, Україна має шанси стати найбільшим виробником екологічно чистої сільськогосподарської продукції. Більше того, в Україні є відповідні технології зі швидкої очистки ґрунту (протягом року) від хімічного і радіоактивного забруднення. Але це вимагає великих фінансових витрат і агровиробники, більшою мірою, не йдуть на такі кроки. Їм головне заробити гроші наразі, а завтра «хоч трава не рости». На фоні загальної кризи в Україні, як економічної, так і соціальної, занепад сільських територій виділяється особливо «яскраво». Не говорячи вже про те, що не фінансується утримання, а в результаті не функціонує і зникає соціальна структура в населених пунктах на сільських територіях. Можна сказати про результуючий показник цього процесу – зняття з мапи України населених пунктів. За даними науки, він досяг показника – 26 населених пунктів, які знімаються щороку, за встановленим порядком, з мапи України за рішенням Верховної Ради.

Численні програми і механізми підтримки села і розвитку сільських територій, які приймалися всіма урядами за роки незалежності, не реалізовувалися через відсутність відповідного бюджетного і небюджетного фінансування, неадекватного ціноутворення, недостатню державну підтримку сільського розвитку, недосконалість як земельного, так і аграрного законодавства в цілому. Тому всебічний, глибокий аналіз сучасного стану розвитку сільських територій конче необхідний не тільки для забезпечення соціально орієнтованої сільської економіки, формування сталого розвитку села, отримання постійного динамічного позитивного зростання та прогресу в економічній і соціальній базі села, а й для знаходження нестандартних підходів до вирішення, в умовах децентралізації владних повноважень, питань самоорганізації, самозайнятості, самодостатності територіальних громад (громад населених пунктів).

В умовах, що склалися, територіальні громади мають вирішувати питання забезпечення багатофункціонального розвитку відповідних сільських територій, включаючи як забезпечення застосування органічного, природодоцільного землеробства, безвідходної життєдіяльності на даній території та використання ноосферної освіти у навчанні та вихованні підростаючого покоління на базі української культури, традицій і звичаїв. Відносно цього Президент України на Всеукраїнських зборах представників місцевого самоврядування у 2005 році відзначав: «...українське село – це суть української нації ... суть української ідентичності. І ніяка реформа не

може ставити свою ціль, або не буде варта, якщо внаслідок її діяння ми втратимо хоч одне українське село. Ми хочемо, щоб селянин став хазяїном, здатним нагодувати Україну. Проте сьогодні фермера не чують у власному селі. Та й чим громада може допомогти йому? Землею поза межами сільського населеного пункту місцеве самоврядування не розпоряджається. Якщо такий стан справ не буде докорінно змінений, деградацію сільських громад нам не зупинити. Ми просто змушені будемо їсти імпортований хліб. Ми ризикуємо втратити унікальний пласт української культури, а разом з ним – свої корені і свою українську ідентичність». Наразі ситуація не змінилась, і як уже відмічалось, ми втрачаємо не один населений пункт на сільських територіях, а 20 – щороку.

В Україні можливе вирішення цих проблем досить нестандартними шляхами. Всі необхідні складові для їх вирішення в Україні є. І один із напрямків вирішення цих проблем лежить у руслі розвитку сільських територій через використання механізму родових садиб. Використання механізму родових садиб дає можливість не тільки відроджувати населені пункти на сільських територіях, а й розвивати ці населені пункти і сільські території в цілому на основі їх багатофункціонального використання. Таким чином, є можливість спочатку зупинити процес зняття населених пунктів з мапи України, а для цього ми повинні щороку розпочинати процес відродження (заселення) 26 населених пунктів на рік. Це означатиме, що в рік буде започатковано 26 родових поселень, в яких виділять ділянки під родові садиби для 5 – 6 тис. молодих сімей. Як показали дослідження фахівців Міністерства аграрної політики та продовольства України і Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААНУ, віковий ценз поселенців родових поселень, а їх на теренах України уже біля 100 (середній вік поселенців 35 років), що підтверджує перспективність заселення населених пунктів на сільських територіях молодими сім'ями. Сім'ї в родових поселеннях народжують, як показує практика, більше 2-х дітей. Таким чином, крім відродження сільських територій на довгостроковій основі, а проектом концепції «Родова садиба», яку підтримали міністерства і відомства, Національна академія аграрних наук України (НААНУ), місцеві державні та представницькі органи влади різних рівнів, передбачено надавати земельні ділянки під родові садиби в постійне (або довічне) користування, реалізується ще одна важлива проблема України – демографічна. В умовах децентралізації владних повноважень родові поселення стали базовою основою пілотного проекту Публічного управління життєдіяльністю населених пунктів на сільських територіях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Економічна сутність та визначальні дефініції розвитку сільських територій

Розпочинаючи розгляд питання розвитку сільських територій, для початку слід визначитися з поняттям, що вважати за сільські території, для розуміння про що у подальшому буде йти мова. Наразі немає законодавчого визначення терміну «сільські території». Тому в науковій літературі існує і використовується дуже багато різнопланових суб'єктивних підходів щодо трактування поняття – «сільські території».

Наведемо для прикладу деякі точки зору з визначенні поняття «сільські території». Але слід відзначити, що визначення поняття в усіх випадках, які будуть наведені, не базуються і не відштовхуються від якоїсь законодавчої бази. Тим не менше, щоб розуміти, в яких напрямках розвивається наукова думка, відносно поняття виразу «сільські території», наведемо приклади. Один із підходів розгляду поняття «сільські території» – порівнювання їх з поняттям «сільська місцевість, що характеризується як певна, частіше сільськогосподарська система. Вона відзначається розташуванням на ній сільських населених пунктів (сіл), на території яких розташовані фермерські та інші форми сільгоспідприємств, об'єкти інфраструктури (в тому числі соціальної) і характеризується існуванням значних площ земель (сільськогосподарських, лісових, водних).

Потрібно зазначити, що теоретичні трактування виразу «сільські території» давно є предметом розгляду вчених-аграрників. Над ними працювали і внесли відповідний внесок у питання розробки теорії розвитку сільських територій такі відомі вчені: В. Андрійчук, О. Бугуцький, О. Бородіна, М. Малік, М. Орлатий, О. Павлов, І. Прокопа, П. Саблук, В. Трегобчук, Л. Шепотько, В. Юрчишин, К. Якуба та інші. Проте, незважаючи на велику кількість досліджень термінологічного аспекту поняття «сільські території», системне визначення його залишається не з'ясованим. Загальний аналіз наукових підходів до цього питання показує, що нині відносно поняття «сільські території» продовжують використовуватися різні категорійні трактування. Дуже часто вони розглядаються як синоніми, а інколи використовуються в не зовсім коректній, складній, з нагромадженням уточнюючих доказів формі. Таке різне за визначенням розуміння цієї теми вносить непорозуміння і відволікає від зосередження основної уваги на головних показниках консолідованого вирішення питань розвитку сільських територій.

І при визначенні, наприклад, соціальної політики вчені і практики неоднозначно застосовують понятійний апарат та термінологічну сутність вказаних категорій. Невідповідність між різними трактуваннями поняття «сільські території» не сприяє ефективному вирішенню соціальних проблем, пов'язаних з практичними діями на сільських територіях. Результати аналізу наукових джерел дають можливість провести класифікацію поняття «сільські території» за наступними ознаками:

- адміністративно-правовими;
- функціонально-господарськими;
- просторово-територіальними;
- структурними.

Представники просторово-територіальної ідентифікації сільських територій як системоутворюючого елементу сільської території, визначають належність населених пунктів до юрисдикції сільських (селищних) рад. На думку інших, «сільські території» – це такі території, що знаходяться поза межами міст та до яких входять як сільські населені пункти, так і зони сільськогосподарського виробництва. Деякі автори, при цьому, висловлюють думку, що визначати сільські території лише за просторово-територіальними ознаками є узагальненим, але недостатнім підходом. Вони вважають, що повинно враховуватись: особливості розвитку міжрегіональних зв'язків на сучасному етапі; закономірності процесу заселення територій; специфіка скорочення сільського населення (одним із факторів якого є процес зняття з мапи України 20-и сільських населених пунктів щорічно). Якщо авторами зауважується, що на визначення поняття «сільські території» впливають міжрегіональні господарські зв'язки, це означає, що вони, як і закономірності процесу заселення територій та специфіка скорочення сільського населення, впливають на адміністративно-територіальний устрій України, а це суперечить діючому законодавству про територіально-адміністративний устрій нашої країни. Адже системою адміністративно-територіального устрою України передбачено наступний поділ: – міста, селища, села. Селища міського типу, згідно з порядком обчислення наявного населення за типом поселень, затвердженого Державною службою статистики України, відносяться до міських населених пунктів. Таким чином ми маємо міські населені пункти – міста і селища міського типу та сільські населені пункти – селища і села.

Згідно з порядком, встановленим Державною службою статистики України, населення нашої країни ділиться на дві категорії:

- міське населення – населення, яке проживає у міських населених пунктах,
- сільське населення – населення, яке проживає у сільських населених пунктах.

Якщо є облік державних статистичних органів з поділом на міське і сільське населення, то, відповідно, та частина населення, що віднесена до міського – проживає на міській території, яка має свої територіальні межі.

Інша частина населення відноситься до сільського населення і проживає за межами міст та селищ міського типу. Тому і визначено державними органами статистики як сільське населення. А території за межами міст, відповідно, і будуть сільськими територіями, на яких проживає сільське населення. Іншої законодавчої бази, яка б дала підстави повністю дати характеристику ділення території України на закінчені форми поділу, з прив'язкою до основного суб'єкта країни – людини (населення), без будь-яких виключень, не існує.

Отже, сільськими територіями, на думку автора, є території за межами міст і селищ міського типу. На них розташовані сільські населені пункти з населенням, віднесеним до категорії сільського населення. Всі інші фактори: соціально-економічні, виробничо-господарські, культурні, географічні та інші, які мають місце на цих територіях, будуть прикладними і похідними від цього визначення – сільські території.

Тепер, розглядаючи інші точки зору щодо визначення поняття «сільські території», ми можемо характеризувати їх обґрунтованість. І вже визначившись з власною точкою зору на поняття виразу «сільські території», є підґрунтя, спираючись на яке можна висловити думку на деякі підходи інших авторів наукової думки відносно цього поняття. Так, думка про те, що сільські території це адміністративно-територіальні утворення, які характеризуються наявністю сільських населених пунктів, з переважною кількістю сільського населення та переважанням аграрного способу виробництва в кожній своїй складовій, несе суперечливі і невизначені фактори. Адже адміністративно-територіальні утворення на сільських територіях можуть змінюватися. Наприклад, нині реалізується адміністративно-територіальна реформа. На територіях районів і областей створюються нові адміністративно-територіальні утворення – об'єднані територіальні громади (ОТГ) в які входять території бувших 7–10 сільських рад. В свою чергу, об'єднані територіальні громади будуть об'єднані в повіти, яких буде 5–7 на область. Проте, незважаючи на такі кардинальні зміни адміністративно-територіального устрою сільські території не змінили своєї конфігурації. Населення, яке на них проживає, не стало відноситися до міського населення. А іншої законодавчої бази віднесення населення до сільських територій, крім законодавчої бази Державної служби статистики України, не існує.

Другий вираз, який говорить про те, що сільські території **характеризуються переважною** кількістю сільського населення, і зовсім не має під собою логічних підстав. Якщо визнати, що міське населення знаходиться в містах, а на сільських територіях лише переважна кількість сільського населення (наприклад 70%), то яка категорія населення заповнює сільські території до 100%, коли Державна служба статистики України передбачає тільки дві категорії населення: міське і сільське. Тоді

залишається припустити, що та категорія населення, яка заповнює сільські території до 100% – нелегали з інших країн. Лише в такому випадку цей вираз буде носити логічне завершення. Але допустити, що в нашій країні така кількість нелегалів, це все рівно, що допустити, що наша країна без кордонів.

Третій вираз, який стверджує, що сільські території характеризуються домінуванням аграрного способу виробництва, теж не може служити незмінним фактором, оскільки за багатофункціонального розвитку сільських територій сільськогосподарське виробництво в загальному ВВП території може бути менш ніж половина.

1. Це може бути переробка рослинницької продукції на продукти харчування (мука, крупа, макаронні вироби тощо.).

2. Також продукція рослинництва може використовуватись для глибокої переробки до рівня мікробіологічних процесів і виготовлення продукції на мікробіологічній основі.

3. Це може бути переробка тваринницької продукції для виробництва на продукти харчування.

4. Ця ж тваринницька продукція може служити сировиною для поглибленої переробки і отримання цілого спектру продукції різного призначення, в тому числі фармацевтичного, косметичного та інших напрямів.

5. Переробка сої та ріпаку на олію і шрот. При цьому, олія може використовуватися на виробництво біодизеля, а шрот використовується на виробництво тваринницької продукції. Таким чином, вироблені соя і ріпак через переробку і тваринництво, а також свою торгівлю (в тому числі Інтернет) мережу доходять до кінцевого споживача, концентруючи всю добавлену вартість на сільських територіях.

6. На сільських територіях можуть організовуватися дрібнотоварні виробництва природних ліків (в тому числі лікарських трав), меду та цілої низки похідних від бджільництва продуктів і послуг, гончарних виробів та багато, багато інших (до 150 видів діяльності, які застосовуються в родових поселеннях у початковій формі). Через організацію обслуговуючих кооперативів таке дрібнотоварне виробництво може бути організовано в цікаві, навіть для експортних варіантів, обсяги.

7. Можуть бути організовані бізнес-інкубатори, які проектують багатофункціональні стартапи з місцевих креативних жителів. Як приклад, можна навести народження на сільській території, куди виїхав з Києва інженер-конструктор, вітряків нового покоління, яким немає аналога в світі.

8. Напрями організації діяльності (бізнес-проекти) можуть носити також культурологічний, туристичний, оздоровчий, профілактично-оздоровчий характер.

Виходячи з наведеного, вартість виробленої на даній сільській території сільськогосподарської продукції може становити від 15 до

40 відсотків від загального товарообороту цієї території. А це означає, що сільськогосподарське виробництво не є константою, яка визначає приналежність території до сільської через домінуючу долю у ВВП території. Визначившись з точкою зору автора відносно поняття «сільські території» і обґрунтувавши її, слід перейти до подальшого розгляду комплексного виразу: «розвиток сільських територій». Враховуючи, як було сказано, що з поняттям «сільські території» точка зору визначена і обґрунтована, перейдемо до розгляду поняття слова «розвиток» з цього виразу.

Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980) пояснює слово розвиток як процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого. А енциклопедичний словник з державного управління (за редакцією Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна, 2010 р., м. Київ) розглядає «розвиток» як процес незворотної, спрямованої, закономірної зміни матеріальних та ідеальних об'єктів, внаслідок чого виникає новий їх якісний стан. Таким чином, ми бачимо, що і в одному, і в другому словнику поняття слова «розвиток» передбачає позитивні зміни стану, процесу, об'єктів. Яку ж картину ми спостерігаємо в роботах основної маси вчених-аграрників, що аналізують стан справ на сільських територіях. Вчені-аграрники відмічають в своїх роботах: «...соціальна сфера села продовжує знаходитися в занепаді. Найгострішими проблемами залишаються відсутність економічного інтересу жити і працювати в сільській місцевості, мотивації до праці, безробіття, трудова міграція, бідність і руйнування соціальної інфраструктури».

Деякі автори пропонують застосовувати для розгляду поняття «розвиток сільських територій» наступну систему показників:

- земельна територія адміністративного утворення – км²;
- щільність сільського населення на 1 км²;
- щільність сільських поселень на 100 км² і 10 тис. сільськогосподарських угідь;
- структура населених пунктів за чисельністю жителів, їх юридичним статусом, функціональною приналежністю;
- кількість дворів в адміністративно-територіальному утворенні;
- чисельність і структура сільських сімей адміністративно-територіального утворення;
- площа земельних угідь із розрахунку на 1 працівника та інші.

Система показників, які описують будь-який процес, передбачає пряму залежність його якісних позитивних змін при збільшенні номінального значення показника, включеного в опис даного процесу. З цієї точки зору і розглянемо систему показників, запропонованих для розгляду поняття «розвиток сільських територій». Наприклад, «Земельна територія адміністративного утворення». Потрібно визнати той факт, що від зміни площі адміністративного утворення не може залежати його віднесення до

сільських територій. Критерій віднесення до сільських територій визначається Державним комітетом статистики України. Це, по-перше. По-друге, слово «розвиток» передбачає якісні позитивні зміни і в квадратних кілометрах виражатися не може.

Наступний показник: густота сільського населення на 1 км² не може служити показником розвитку сільських територій, оскільки молодь покидає село, а залишаються, в основному, лише пенсіонери, які доживають свій вік у рідних домівках. Вони ще можуть виробити для власного споживання сільськогосподарську продукцію на присадибній ділянці. У суспільному виробництві з них, беруть участь одиниці, тому про їх вплив на розвиток сільських територій говорити не доводиться.

Показник «щільність сільських поселень на 100 км² і на 10 тис. га сільськогосподарських угідь». Враховуючи, що нині агрохолдинги, маючи у своєму розпорядженні (оренді) десятки, сотні тисяч гектарів землі, не дбають про розвиток сільських територій, вони у більшості випадків податки не платять за місцем орендованої земельної ділянки і не зацікавлені у розвитку поселенської мережі. А враховуючи, що поселенська мережа на сільських територіях зменшується, то це лише додатковий раз підтверджує занепад і руйнування носія української культури – українського села.

Наступний показник – «кількість дворів в адміністративно-територіальному утворенні». Зрозуміло, якщо зникають села з мапи України, то, в першу чергу, там зникли і продовжують зникати сільські двори, опустіли від населення. Інший показник – «структура сільських сімей» – як і всі інші показники показує негативні тенденції, оскільки залишаються тільки люди похилого віку. Інфраструктура села в занепаді, заклади культури, фельдшерсько-акушерські пункти закриваються за відсутності фінансування. Школи, дитсадки – закриваються через відсутність дітей (пенсіонери дітей не народжують). Відсутність інфраструктурних об'єктів говорить про відсутність інтелігенції, коли вчителі, лікарі виїхали у пошуках роботи в іншу місцевість. Звідси структура сільських сімей дуже спрощена і представлена наявністю лише робочими професіями і фермерами (які можуть і не мати вищої освіти).

Сільські населені пункти поступово обезлюднюють і припиняють своє функціонування. За даними Держкомстату, загалом, Україна втратила за роки незалежності 475 сіл. Крім того, за даними аграрної науки, більше 200 сіл вже знелюднілі, але відповідні документи на зняття з мапи України не підготовлені. За роки незалежності було прийнято не одну програму розвитку українського села, в тому числі і «Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року», а також стратегії, концепції та плани дій. **Ефективність усіх вказаних дій української влади дуже яскраво відображається процесом зняття з мапи України сільських населених пунктів.** І насторожує та привертає увагу той факт, що

темпи зняття сільських населених пунктів з мапи України мають тенденцію до зростання (табл. 1.1). Так, за період з 2006 по 2016 рік темпи росту зняття з мапи України сільських населених пунктів зросли з 16 до 24 в рік.

Таблиця 1.1

Чисельність сільських населених пунктів

Назва регіону	Кількість сіл у 1991 році	Кількість сіл станом на 01.01.2013 року	Приріст (зменшення) числа сіл	Приріст (зменшення), %
Автономна Республіка Крим	963	948	-15	-1.56
Вінницька область	1463	1461	-2	-0.14
Волинська область	1045	1054	9	0.86
Дніпропетровська область	1449	1435	-14	-0.97
Донецька область	1120	1118	-2	-0.18
Житомирська область	1655	1613	-42	-2.54
Закарпатська область	563	579	16	2.84
Запорізька область	929	915	-14	-1.51
Івано-Франківська область	760	765	5	0.66
Київська область	1205	1126	-79	-6.56
Кіровоградська область	1019	995	-24	-2.36
Луганська область	796	781	-15	-1.88
Львівська область	1871	1850	-21	-1.12
Миколаївська область	917	894	-23	-2.51
Одеська область	1139	1125	-14	-1.23
Полтавська область	1862	1810	-52	-2.79
Рівненська область	1002	1000	-2	-0.20
Сумська область	1501	1466	-35	-2.33
Тернопільська область	988	1023	35	3.54
Харківська область	1741	1679	-62	-3.56
Херсонська область	675	658	-17	-2.52
Хмельницька область	1416	1414	-2	-0.14
Черкаська область	821	824	3	0.37
Чернівецька область	398	398	0	0.00
Чернігівська область	1520	1481	-39	-2.57
м. Київ	0	0	0	0.00
м. Севастополь	26	29	3	11.54

За демографічними прогнозами, якщо збережеться така ситуація до 2020 року, частка сільських районів гострої демографічної кризи може

перевищити 50 % їх кількості при третині у 2008 році. Одним із показників перспектив українського села може виступати не тільки динаміка кількості сільських населених пунктів, а й тенденція зменшення кількості сільського населення, що в них проживає.

Чисельність сільських жителів складає 14,7 млн осіб і за останні 15 років скоротилася на 1,8 млн, або на 12 відсотків, а чисельність дітей шкільного віку в сільській місцевості зменшилась на третину і складає лише 1,3 млн осіб. Сільські населені пункти поступово обезлюднюються і припиняють своє функціонування, смертність тут на 37 % вища, ніж у міських поселеннях. За межею бідності знаходиться 15,5% загальної кількості селянських господарств.

Не дивлячись на низьку забезпеченість сільських населених пунктів об'єктами соціального призначення, їх мережа продовжує деградувати. За 1990–2008 роки скоротилася на 45,4 тис. кількість сільських магазинів (75%), 10,8 тис. – закладів громадського харчування (59%), 3,6 тис. – дитячих дошкільних закладів (29%), 1,3 тис. – загальноосвітніх шкіл (8,6%), 4,4 тис. – закладів культури (21%) та 1,3 тис. – фельдшерсько-акушерських пунктів (8 %). Відбувається подальший міграційний відтік сільської молоді у міста, далеке і ближнє зарубіжжя, внаслідок чого розпадаються сім'ї, діти зростають без належного догляду і виховання. Нині в сільській місцевості майже повністю призупинилося будівництво доріг з твердим покриттям, об'єктів інженерного облаштування, житла, об'єктів комунально-побутового та соціально-культурного призначення.

Руйнівні процеси соціальної інфраструктури зумовлені відсутністю виваженої державної політики стосовно формування місцевих бюджетів та державної підтримки розвитку та утримання функціонуючих об'єктів соціальної інфраструктури. Якщо у 1990 році на ці цілі було використано 2,03 млрд крб., що у перерахунку на гривні становить 16 млрд грн, то з врахуванням інфляційних процесів, наразі на ці потреби потрібно виділити до 30 млрд. Фактично у 2008 році виділено лише 7,8 млрд грн. Означене знижує престижність праці і проживання на селі, негативно впливає на трудову зайнятість сільського населення загалом.

Таким чином, усі напрямки життєдіяльності українського села, як розвитку території за роки незалежності вказують на те, що на території України відбувається занепад села і потрібні кардинальні, системні і перспективні ідеї, які могли б змінити, в першу чергу, менталітет населення. Потрібні нестандартні підходи і відповідні кроки на законодавчому рівні, які б гармонійно об'єднали інтереси держави і населення країни. На щастя, для України такі нові напрямки розвитку сільських територій в країні є і, до того ж, навіть у проявленому вигляді. Це – родові садиби і родові поселення, яких на теренах України вже біля сотні. Теоретичні розробки і практичні пропозиції викладені у проекті Концепції державної цільової програми «Родова садиба», який розглядався

Кабінетом Міністрів України у 2009, 2014 та 2017 роках різними складами уряду і направлявся для вивчення міністерствам і відомствам для вивчення, разом з Національною академією аграрних наук України, та внесення пропозицій. Крім того, підготовлено проект Закону України «Про родові садиби і родові поселення» (Додаток Б), основна ідея якого включена в законопроект «Про аграрний устрій України» вже поданого до Верховної Ради України.

Економічна сутність розвитку сільських територій повинна розглядатись, обов'язково, як невід'ємна частина суспільного процесу розвитку України. Як еволюційний процес, економіка сільських територій повинна мати фундаментальні, позитивно еволюціонуючі підвалини, завдяки яким успішно буде реалізовуватися процес розвитку сільських територій. В ринковій системі одним із головних показників економічного розвитку підприємства, території є показник їх капіталізації. Найважливішими факторами для капіталізації сільської території і зацікавленості інвесторів у вкладення фінансових ресурсів є незмінність законодавчої бази по відношенню до підприємства чи території, об'єктивно гарантована забезпеченість виробництва на території якісними кадрами на далеку перспективу. Такими фундаментальними підвалинами розвитку сільських територій є наступні:

1. Законодавча база, що дозволяє брати землю в довічне користування під родові садиби.

2. Людський ресурс, який заселяє сільські території на віки, враховуючи передачу родової садиби тільки у спадок.

3. Капіталізація території за рахунок вкладення жителями родових поселень власних фінансових інвестицій у будівництво та облаштування родових садіб, які передбачають проживання сімей в них постійно, на віки, передаючись лише в спадок за встановленим порядком. Крім того, матеріальна база при організації багатофункціональної виробничої діяльності та сфери послуг, буде забезпечена постійним власним людським ресурсом і розрахована буде на постійне функціонування з врахуванням своєчасного технологічного оновлення.

Наявність таких ключових, фундаментальних підвалів у розвитку сільських територій через механізм родових садіб дає сигнал потенціальним інвесторам про переваги вкладення фінансових коштів у будь-які проекти на цих територіях, де життя організоване і розвивається з перспективою на віки. Такі території мають всі необхідні базові елементи свого багатофункціонального розвитку.

Найпривабливішим варіантом розвитку сільських територій є такий, коли ця територія є самодостатня і дуже малоуразлива (залежна від) для економічної системи суспільства. Такі сільські території є дуже привабливими для потенційних інвесторів, враховуючи незначні ризики і вагомі гарантії вкладення фінансових засобів у багатофункціональну